

Політичний режим і народовладдя: методологічний контекст

I. Визначення та класифікація політичних режимів. Класичні й сучасні моделі народовладдя*

42

Фелікс РУДИЧ,
доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу теоретичних і прикладних проблем
політології Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

Термін «політичний режим» (похідна від латинського *regimen* – напрям, кермо, правитель) з'явився в західній літературі ще в XIX столітті, однак до широкого наукового обігу ввійшов після Другої світової війни.

У політології поширені два основні підходи до визначення політичного режиму – *правовий*, коли офіційні форми й методи управління спираються на формально-юридичні критерії функціонування влади, і *соціологічний*, коли політичний режим визначається як особливий соціальний механізм, спосіб управління суспільством.

Узагальнюючи ці твердження, зробимо спробу звести разом різні підходи до визначення політичного режиму.

Політичний режим являє собою сукупність засобів і методів, за допомогою яких правлячий політичний клас (або група класів) здійснює своє економічне і політичне панування, владу в суспільстві. Крім того, політичний режим є середовищем та умовою політичного життя суспільства, відповідним політичним кліматом, який існує в суспільстві на даному етапі історичного розвитку [6, с. 8]. До основних політичних режимів належать тоталітарний, посттоталітарний, авторитарний, демократичний та султаністський [16, с. 134].

Політична історія людства переконливо свідчить: домінуючою тенденцією розвитку цивілізації є по-

ступова демократизація суспільного життя. Цей процес суперечливий, з «припливами» й «відпливами», але розвивається в напрямі від тоталітаризму через авторитаризм до демократії, становлення правової держави та громадянського суспільства.

Типи політичних режимів. В основі класифікації політичних режимів (відповідно до того, як вона визначається в сучасній політології) лежать принципи поділу влади, багатопартійності, наявність легальної опозиції, взаємовідносини громадянського суспільства й держави.

Діяльність державного апарату й політичної системи, що відповідає цим критеріям, ототожнюється з демократичним режимом; якщо ж не відповідає – з тоталітаризмом у його різноманітних модифікаціях.

Теорія *тоталітаризму* сягає корінням стародавніх часів, але оформилася в струнку систему лише в 40–50-х роках минулого століття. Це поняття запровадили у 1920-х роках Дж. Амендолоні та П. Табеті, характеризуючи режим Б. Муссоліні.

Найвідомішими дослідниками тоталітаризму вважаються німецько-американська мислителька Г. Арендт (робота «Джерела то-

талітаризму»), австрійський економіст і політичний філософ Ф. Хайєк (праця «Шлях до рабства»), американські філософи К. Фрідріх і З. Бжезинський («Тотальна диктатура і демократія») та австро-британський політичний філософ і методолог науки К. Поппер (одна з його головних праць – «Відкрите суспільство і його вороги», в якій піддано безкомпромісній критиці тоталітаризм загалом, а надто – його духовні засади).

Термін «тоталітаризм» походить від новолатинського слова «*totalis*» (що означає кувесь, повний, цілий») і являє собою різновид політичної системи, який виправдовує необмежену етатизацію (одержавлення) суспільного життя.

Є два узагальнені визначення тоталітаризму як суспільного устрою. Згідно з першим тоталітаризм – це політичний спосіб організації влади над суспільством і особою зі всеосяжним контролем над ними, підпорядкуванням усієї політичної системи колективній меті та офіційній ідеології. Відповідно до другого визначення тоталітарний режим – це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особистість (особиста диктатура)

* Другу частину статті читайте в одному з наступних номерів журналу.

та повний (тоталітарний) контроль держави над усіма сферами суспільного життя. Тоталітаризм – найвищоточніша форма авторитаризму [6, с. 12].

Зразки тоталітарних режимів. Фашизм уперше був установлений Беніто Муссоліні в Італії у 1922 році. В основі його ідеології – корпоративна єдність нації, спільність крові, раси, гарантом яких має бути держава. Режим Б. Муссоліні прагнув відродити велич Римської імперії, сформувати ментальні підвалини нових імперських амбіцій, установити тверду державну владу, яка організувала б усе суспільство для здійснення історичної мети – національного відродження. Опорою фашизму є державна партія, що наділяє уряд необмеженою владою. *Націонал-соціалізм* голосно заявив про себе 1933 року в Німеччині з приходом до влади Адольфа Гітлера. Націонал-соціалізм був доволі спорідненим із фашизмом, адже основними елементами, на яких будувалися уявлення його лідерів про побудову політичної системи суспільства, вважалися нація, національна й расова ненависть, зверхність. Головна мета націонал-соціалізму – поневолення інших народів, світове панування. Саме ці ідеї викладено в книжці «*Mein Kampf*» А. Гітлера. Прийшовши до влади, нацисти застосовували жорстокі форми насильства щодо політичних противників. Вони ж розв'язали й Другу світову війну, в ході якої широко практикували геноцид стосовно євреїв, слов'ян та інших «неарійських» народів. *Військово-бюрократичний соціалістичний режим* – це радянський режим часів Й. В. Сталіна, режим Мао Цзедуну в Китаї, Кім Ір Сенна в Північній Кореї, Фіделя Кастро на Кубі. Єдина партія на чолі з харизматичним вождем, офіційна ідеологія, монополія держави на засоби масової інформації, централізоване управління економікою, особлива система насильства – основні риси такого режиму.

Свого часу розгорнулася дискусія, яку не завершено й досі, про тождественність тоталітарних режимів Італії, Німеччини та СРСР. Серед низки монографічних досліджень з цієї тематики привертає увагу книжка А. Буллока «Гітлер і Сталін: життя і влада. Порівняльний життєпис», де паралельно розглядається життя А. Гітлера та Й. Сталіна на тлі світових подій. Висновок: обидві тоталітарні системи мали багато спільного, хоча їм і судилося зійтись у смертельному двобої.

Ф. Фюре у праці «Минуле однієї ілюзії» стверджує, що більшовизм і фашизм боролися один проти одного, хоча й народилися за однакових

умов: були породженням «однієї історії». Автор зауважує, що більшовизм і фашизм як суто політичні явища набули втілення в неординарних особах. Якщо виключити з історії особу В. Леніна, то не було б і Жовтня 1917 року. Якби не було Б. Муссоліні, то повоєнна Італія пішла б іншим курсом. Те саме можна сказати й про Й. Сталіна, без якого не було б «соціалізму в одній окремо взятій країні», а отже, й сталінізму [10]. У. Нольте вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії відрізняються тільки деякими нюансами [14].

У липні 2009 року Комітет Парламентської асамблеї ОБСЄ з питань демократії схвалив резолюцію, в якій ототожнюються нацизм і сталінізм [12].

Та все ж правда полягає в тому, що завдання, які поставали перед державами, і методи їх реалізації були різними; неоднаковими, відтак, були й ідеології. В О. Зінов'єва читаємо: «Хоч би як прагнули антикомуністи ототожнити комунізм із націонал-соціалізмом гітлерівської Німеччини, світ поставився до цього без особливого захоплення. Надто вже брутално тут є фальсифікація реальної історії» [8].

Фашистські режими Італії та Німеччини виходили з необхідності реформувати і, зрештою, зміцнити владу панівної буржуазії, яка їх підтримувала. Нації прийшли до влади завдяки підтримці монополістичного капіталу, головну ж його соціальну базу якраз і становила дрібна буржуазія. Фашистська ідеологія ґрунтувалася на спотвореній інтерпретації філософії життя, зокрема на ніцшеанській ідеї «надлюдина», поставленій на службу расизму й геноциду, культурі привілейованої нації. Цими засадничими принципами визначалася як внутрішня (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), так і зовнішня (знищення й обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації) політика. А. Гітлер вважав: «Боротьба за світове панування відбувається між двома націями – між німцями та євреями. Все інше – омана зору» [2].

Цікавий факт: у 1939 році Гітлер відрядив до Москви разом із І. Ріббентропом свого фотографа Г. Хоффмана, щоб той сфотографував зблизька мочки вух більшовицького вождя, за якими Гітлер сподівався визначити, чи тече в судинах Сталіна єврейська кров (якщо мочки прилягають до черепа – єврей, якщо ж ні – арієць). Зітхнувши з полегшенням, Гітлер визнав, що Сталін склав тест, адже він – не єврей [3, с. 210].

На території СРСР ставилося завдання утвердити новий суспільний

лад, сформований на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва та звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідними принципами були рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм. Ними визначалася як внутрішня (побудова безкапіталого суспільства, ліквідація різниці між містом і селом, розумовою та фізичною працею), так і зовнішня (перемога світової революції) політика. У країні було реалізовано план індустріалізації та колективізації, високого рівня досягли наука, освіта, культура, задовольнялись елементарні життєві потреби більшості людей. СРСР зробив вирішальний внесок у перемогу над фашизмом. При цьому ніхто не заперечує, що протягом тривалого часу в країні застосовувалися бруталні масові репресії.

Треба диференційовано підходити до характеристики тоталітарного суспільного ладу в СРСР протягом усього його існування. Звичайно, часи воєнного комунізму, весь сталінський період можна вважати тоталітарними. Період, коли при владі перебував М. Хрущов, можна радше визначити як посттоталітарний, що пізніше оформився як авторитарний режим. За твердженням Р. Андерсона, напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліційної держави в державі, що розпочався 1953 року. Він також зауважував, що погляд на радянське суспільство як на тоталітарне стає причиною надмірної готовності принести в жертву чимало його досягнень [1].

А. Буллок писав: «Ані у Гітлера, ані у Сталіна не було наступника. Але кожен залишив після себе певну спадщину: один – спадщину поразки, другий – спадщину перемоги, що, разом узяті, важким тягарем лягло на плечі Європи в наступному десятилітті» [3, с. 660].

Авторитарний режим – державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особиста диктатура [6, с. 15]. Як правило, він виникає тоді, коли на порядок денний висуваються проблеми модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. За таких умов політичні права і свободи громадян, діяльність громадсько-політичних об'єднань та опозиції обмежуються. Законодавча влада фактично підпорядковується виконавчій, яка, у свою чергу, зосереджується в руках глави держави. У розвитку економіки поєднуються централізовано-планові та ринкові засади. За авторитаризму владна еліта зазвичай неоднорідна й спира-

ється на політичні сили, зацікавлені у збереженні чинної влади.

Авторитарний режим має властиві лише йому ознаки: носієм влади є одна особа чи група осіб; влада спирається на силу й за потреби може її продемонструвати; режим монополізує владу та політику, опозиція існує умовно; авторитаризм обмежено втручається в економіку; кадри призначаються згори; до того ж з огляду на особисті симпатії та відданість вождів. Авторитаризм являє собою перехідний режим до демократії від тоталітаризму, проте дечим відрізняється від останнього. По-перше, визначеною є мета перебудови суспільного ладу. По-друге, залишається прагнення хоча б формально зберегти демократичні атрибути влади – парламент, партії, опозицію. По-третє, держава наділяється всіма повноваженнями як надкласовий верховний арбітр. Нарешті, практикується тактика вибіркового терору, скерованого на залякування опозиції.

Зрештою, авторитарні й особливо тоталітарні режими приречені на те, щоб переходити зі стану застою до гострих криз, далі – до виправлення політичної та економічної стратегій, а потім – знову до застою. Цей цикл із трьох ланок переривається тільки розпадом тоталітарного або авторитарного режиму й налагодженням ефективнішої організації влади, тобто демократії [16, с. 222]. Як приклад можна навести деякі ключові епізоди з історії СРСР після Другої світової війни, коли для того, щоб вижити, владні структури мали корегувати політичну й економічну практику: відмова від репресій стосовно еліти та від тотального пограбування населення, особливо сільського, стала можливою лише після смерті Й. Сталіна. Для припинення некомпетентних експериментів М. Хрущова потрібно було усунути його з найвищої посади в державі шляхом змови. Спроби ж подолати «застій» почалися тільки після смерті Л. Брежнєва.

Американський учений Х. Лінц запропонував (1923 р.) таку типологію авторитарних режимів: військово-бюрократичний, корпоративний, дототалітарний, постколоніальний. За певних умов авторитарний режим може вивести суспільство з економічної кризи, створити умови для розвитку демократії й формування правової держави та громадянського суспільства.

На нинішньому етапі утвердження авторитарних режимів спостерігаємо в деяких країнах пострадянського простору, зокрема в Росії, Білорусі, центральноазійських державах.

У сучасній політичній мові термін «демократія» – один із найуживані-

ших і багатозначних. «Демократія» в перекладі з грецької (*demos* – народ, *kratos* – влада) – це влада народу, народовладдя [17]. Сучасне тлумачення цього терміна стосується насамперед визначення типу держави та політичної системи в цілому.

Характерними ознаками демократичного режиму є визнання за всіма громадянами права на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права та реалізація його у процесі виборів, референдумів тощо.

На противагу тоталітаризму й авторитаризму, демократичний режим – це державно-політичний устрій, управлінські функції в якому виходять із визнання народу джерелом влади [6, с. 10]. За такого режиму функціонує багатопартійна система, а також офіційна опозиція, яка конкурує з політичними суперниками, а відтак сприяє розв'язанню нагальних соціально-економічних проблем. Адже найцінніше в демократії – можливість вільної конкуренції, зіставлення різних поглядів і програм.

Політична система демократичного режиму характеризується чіткою визначеністю функцій законодавчої, виконавчої та судової влади. Парламенту належить виняткове право ухвалювати загальнодержавні закони; виконавчій владі – право законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи; суду – право визначати відповідність законів Конституції країни. Вибори лідерів на всіх рівнях здійснюються лише на альтернативних засадах. І що найважливіше: ефективно діє механізм контролю електорату над владними структурами.

У реальному житті демократичні режими не бувають однотипними. Так, відомі ліберально-демократичні режими, роль держави в яких зводиться до захисту прав, свобод, власності громадян; консервативні режими, котрі спираються не так на Конституцію, як на політичні традиції; охлократичні, в основі яких – влада натовпу, мітингової демократії. Демократичний режим – необхідна передумова формування правової держави як системи органів та інститутів, що забезпечують нормальне функціонування громадянського суспільства.

Специфічного обґрунтування концепції представницької демократії набула в теорії елітарної демократії – за висловом Й. Шумпетера, «теорії лідерів, що змагаються» [6, с. 223]. Згідно з нею політична влада належить не всьому народові, а його меншості – політичній еліті, яка пра-

вить формально від імені народу, не здатного, на думку прихильників цієї теорії, до управління. Будь-яке управління передбачає поділ на тих, хто керує, і тих, ким керують, тобто являє собою владарювання небагатьох над багатьма. Водночас маси повинні мати право періодичного, переважно електорального, контролю за складом політичної влади.

Зазначмо, що демократія – це не тільки вільні вибори та верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а й жорстка система державної субординації з чітким розподілом повноважень, яких дотримуються не лише завдяки декретам і постановам, а також через слові структури вищих органів, що обираються й підтримуються народом. На цих принципах будуються всі демократичні держави. Сучасні демократії, засновані на цінностях лібералізму, доповнюють їх ще й принципом пріоритету прав людини над правами держави, поваги до права меншості мати свою думку та захищати її, верховенства закону, поділу функцій гілок влади тощо.

Щоб розібратися в різних демократичних теоріях, слід визначити критерії, за котрими їх можна класифікувати. Одним із них є визнання народу джерелом і верховним контролером влади.

А. Лінкольн стверджував, що демократія – це влада народу, влада, яку здійснює народ, влада в інтересах народу [11]. У. Черчілль писав: «У цьому світі гріха та пороку вже апробована і ще буде апробована велика кількість форм управління державою. Ніхто не заявляє про досконалість чи непогрішність демократії. У дійсності йдеться про те, що демократія – гірша форма державного правління, за винятком усіх тих форм, які були вже періодично апробовані» [5].

У політичній науці багатоманітність демократичного процесу зведена до низки теоретичних конструкцій, або моделей демократії [4] – таких, як:

1. «Протективна» («захисна») демократія. Прихильники цієї моделі (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є) вбачали сенс демократії в тому, що вона забезпечує захист громадян як від сваволі влади, так і від незаконних дій приватних осіб, а також рівність усіх перед законом. Інституційною рисою такої демократії є регулярні вибори.

2. «Розвивальна» демократія. На думку Ж.-Ж. Руссо, як прихильника цієї моделі, головним недоліком усієї попередньої політичної теорії було нехтування моральними аспектами влади та її використання. Демократія – не тільки державний

механізм, а й засіб удосконалення людей, розвитку їхніх здібностей. Руссо виступав за безпосередню демократію.

3. «Відмирання держави». К. Маркс, автор цієї моделі, свободу пов'язував із припиненням економічної експлуатації. Оскільки одним із правових агентів, на його думку, виступає держава, справжня демократія – це бездержавний устрій, за якого державне управління поступається місцем самоврядуванню. Відзначмо: радянська влада, запроєктowana Ленінім і реалізована Сталінім, у реальному функціонуванні помітно відрізняється від Марксової моделі, однак цей факт не є свідченням проти самого Маркса як теоретика розвитку демократії.

4. «Змагальний елітизм». Основоположники цієї моделі М. Вебер і Й. Шумпетер надавали їй суто технічного значення. Це – метод відбору найталановитішої та найкомпетентнішої владної еліти, яка може взяти на себе відповідальність і за законодавство, і за адміністрування.

5. «Плюралістична» демократія. Прихильники цієї моделі Д. Трумен і Р. Даль убачали основне призначення демократії у захисті прав меншості. Суспільство – це сукупність численних окремих груп, кожна з яких прагне задовольнити власні інтереси. Уряд постає як посередник у складних процесах взаємодії цих груп.

6. «Легальна» демократія. Ця модель, прихильниками якої є Ф. Хайек та Р. Нозік, кореспондується з моделлю «протективної» демократії. Її основний принцип – закон має бути вищим за волю народу. Так само, як і протективна, легальна демократія передбачає відділення держави від громадянського суспільства (насамперед в економіці).

7. «Партиципаторна» демократія. Англійське слово «participate» означає «брати участь». Саме в цьому автори такої моделі Н. Пулантас, К. Пейтмен, Б. Барбар бачать ключ до формування нового типу громадянина – компетентного, зацікавленого в розв'язанні проблем усього суспільства, який поєднував би гостре почуття індивідуальності з колективізмом.

Наголосимо, що згадані моделі демократії пов'язані між собою і віддзеркалюють її реальні форми. Моделі демократії – це ціннісні, наповнені теоретичні конструкції, тому деякі з них безпосередньо слугували виправданням відповідних політичних практик. Тож користуватися ними слід надзвичайно обережно, проте уникнути їхнього використання також неможливо.

Історія переконує, що демократія є благом лише тоді, коли відповідає політичній культурі та менталітету народу. Найперша умова демократичності суспільства – відповідна налаштованість громадян, відповідний рівень освіти, громадянської культури. Демократія – це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про себе, свої права, можливості та обов'язки.

Як зазначають політичні антрополози, людина не завжди готова до демократії, бо вона – істота суперечлива, ризикована й небезпечна, легко піддається зовнішньому впливу, маніпулюванню й лише частково розумна. У цьому контексті народам, яким властиві демократичні орієнтації, демократичний менталітет і які готові до індивідуальної свободи та відповідальності, демократія справедливо створює найкращі можливості для індивідуально-особистісного й суспільного розвитку, реалізації гуманістичних цінностей. Демократія неприйнятна в екстремальних обставинах – у періоди війн, гострих кризових ситуацій. Перехід до демократії потребує тривалого часу.

Чи може народовладдя бути реальністю?

Демократія як народовладдя є утопією. Проте вона зберігає важливе нормативне значення як соціальний орієнтир, визначає мету суспільно-політичного розвитку народу. Реальна демократія, у кращому разі, є владою більшості над меншістю, в гіршому – володарювання добре організованої меншості, що спирається на економічну та інформаційну владу й соціальні привілеї, над більшістю за формальної згоди останньої.

Одним із найпопулярніших термінів, що їх вживають у світовій політології для позначення сучасного типу демократії, є «поліархія» [16. с. 210]. Це – правління багатьох, але не всіх; це – не система влади, яка втілює в собі демократичні ідеали в усій їхній повноті, але правління, що достатньою мірою наближається до них. Виокремлюють такі інституціональні принципи поліархічного режиму: правління більшості й повага до прав меншості; політична та правова рівність громадян; легітимізація влади; представницький характер влади та виборність основних державних посад.

Як і в грудні 1991 року, коли було підтримано проголошений Акт незалежності України, суспільна тривога в нашій державі не зменшилася. Спроби виправдати допущені помилки та кризову ситуацію тяжкою спадщиною чи труднощами перехідного періоду вже не сприймаються. Демократія має стверджуватися че-

рез гідні дії та вчинки. Після прийняття Конституції України й становлення владних структур держава повинна довести свою спроможність здійснювати результативну соціальну політику, створити відповідні

Початок Карибської кризи: президент США Джон Кеннеді попередив Фіделя Кастро про те, що Вашингтон усіма засобами протистоятиме кубинській військовій кампанії у зоні своїх інтересів; він пообіцяв американському народу «ретельно стежити» за ситуацією на Кубі, мобілізувавши 150000 резервістів. Того ж дня СРСР заявив, що безпосередня інтервенція США проти Куби призведе до глобального конфлікту. Після цього Микита Хрущов приймає рішення про негайне постачання ядерної зброї на Кубу: перша партія ядерних боєголовок прибула на острів на радянському вантажному судні «Індігірка» вже 4 жовтня.

Цій дислокації передувало розміщення 1961 року Сполученими Штатами в Туреччині ракет середньої дальності «Юпітер», які безпосередньо загрожували містам у західній частині Радянського Союзу, адже могли дістати до Москви й основних промислових центрів, бо мали радіус дії 2400 км.

22 жовтня Кеннеді виступив зі зверненням до народу, оголосивши про наявність на Кубі радянської «наступальної зброї», через що в США одразу почалася паніка. Було запроваджено «карантин» (блокаду) Куби.

25 жовтня фотографії ракет продемонстрували на засіданні Ради Безпеки ООН. Зважаючи на те, що кілька ракет уже встановили й вони були готові до пуску, а такі дії неминуче призвели б до війни, президент США Дж. Кеннеді запропонував Радянському Союзу демонтувати встановлені ракети і повернути назад кораблі, які все ще прямували до острова, в обмін на гарантії США не нападати на Кубу і не скидати режиму Фіделя Кастро. Голова Ради Міністрів СРСР і Перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов погодився, і 28 жовтня почався демонтаж ракет. Остання радянська ракета залишила Кубу через кілька тижнів, і 20 листопада блокаду острова було знято. Однак торгове ембарго проти Куби з боку США діє й понині.

Ю. Ц.

умови розвитку громадянського суспільства.

Вивчення сучасного стану громадянського суспільства в Україні свідчить про ймовірність існування кількох сценаріїв його розвитку.

Перший. Згортання громадянського суспільства й реставрація в тому чи іншому вигляді тоталітарного режиму. *Другий.* Консервація на тривалий час наявного стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління. *Третій.* Поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Останній сценарій є найімовірнішим [18]. Проте не можна виключати імовірності й двох перших.

Утвердження громадянського суспільства в країнах, що стали на шлях демократичного розвитку, – справа непроста й доволі тривала. Дж. Кін зазначав, що народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками. Воно рівною мірою дарує свободу деспотам та демократам.

Незріле громадянське суспільство може перетворитися на поле битви, на якому завдяки правам і свободам лисиці насолоджуються свободою полювання на курей [9].

Еволюційний шлях розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає використання наявних передумов, певних ресурсів, спрямованих на утвердження такого суспільства. Ідеться насамперед про Основний Закон держави. Конституція України законодавчо закріплює права і свободи, які має кожен громадянин держави та які держава йому гарантує. У Статті 3 Розділу I Конституції йдеться: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». І далі: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» – назва Розділу II Основного Закону. У 47 статтях цього розділу визначено найважливіші конституційні права та свободи громадян України. Серед них – право на вільний розвиток особистості, невід'ємне право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Важливе значення мають також конституційні норми, що стосуються власності, трудової та підприємницької діяльності, соціального забезпечення, охорони здоров'я, виховання, освіти, релігійної сфери та сім'ї.

Говорячи про перешкоди у здійсненні конституційно закріплених громадянських прав та свобод, треба мати на увазі істотний розрив між офіційно задекларованим і реально існуючим порядком їх здійснення.

Художник Іван Марчук зауважив: «Мені смішно, коли наші політики хваляться так званою демократією. Вони ж навіть не знають, що таке справжня демократія. Президент, міністри, депутати – ніхто не знає! А демократія – це насамперед порядок: закони працюють, і кожна людина знає, що вона захищена. Я жив 12 років у демократичних країнах. Пив пиво якось із товаришем у Нью-Йоркському парку, знаючи, що порушую закон. І кажу: «Володю, ти дивись направо, а я дивитимусь наліво, щоб раптом поліцейський не йшов». Так дивились ми в різні бо-

ки, а поліцейський виріс прямо перед нами. Ось це – демократія» [13].

Наступним ресурсом, що сприяє еволюційному становленню громадянського суспільства в Україні, є накопичений населенням за роки незалежності досвід громадянської самодіяльності, активного вираження й захисту своїх інтересів.

На сучасному етапі в Україні відбувається активний процес формування основних структур громадянського суспільства – політичних партій. Головна функція політичних партій, яка безпосередньо стосується громадянського суспільства, полягає в артикуляції інтересів різноманітних соціальних прошарків населення. Далі йдуть групи інтересів. До них належать об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні організації. Зі створенням інфраструктури ринку з'являються відповідні бізнесові спілки та асоціації. Та до цього слід додати й «третій сектор» – неформальні, неурядові, некомерційні організації.

Новим соціальним інститутом для України є місцеві органи самоврядування. Згідно з нормативними правовими актами важливою ознакою будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія. Відповідно до закону [7] місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Значущість місцевого самоврядування полягає в тому, що воно забезпечує оптимальне поєднання загальнодержавних інтересів та інтересів окремої місцевої спільноти, виконуючи функцію впливового інституту громадянського суспільства. Оцінюючи діяльність органів місцевого самоврядування, можна стверджувати, що вони мають достатній потенціал, який дає змогу громадянам брати участь у процесі прийняття політичних рішень, що стосуються життєво важливих питань, і здійснювати контроль за їх реалізацією. Проте реальний вплив місцевих органів на політичній арені все ще незначний, а їхні можливості обмежені. Нерідко тут установлюються або беззладдя, або ж самоуправство місцевих князьків [15].

Подальший розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні залежить від розв'язання низки непростих проблем.

Одна з них – удосконалення відносин між державою й суспільством, владою та громадянами. За роки незалежності в Україні не вдалося створити ситуації, за якої більшість громадян почувалися б активними суб'єктами політики, а не її пасив-

У Берні (Швейцарія) відкрився Міжнародний поштовий конгрес, на якому зібралися представники 22 країн із метою розробити правила, що регулюють обмін поштою між державами.

9 жовтня учасники конференції прийняли так званий Загальний єдиний поштовий договір – міжнародно-правову угоду про порядок міжнародних поштових зв'язків, перейменовану 1878 року на «Всесвітню поштову конвенцію». Одночасно було створено Загальний поштовий союз (із 1878 року – Всесвітній поштовий союз), штаб-квартира якого відтоді розташована в Берні.

Останню редакцію Конвенції було схвалено 1994 року на XXI Всесвітньому поштовому конгресі в Сеулі (Південна Корея). Вона набрала чинності з 1 січня 1996 року. Конвенція та її Виконавчий регламент установлюють загальні правила міжнародної поштової служби і містять обов'язкові для всіх 188 країн-членів ВПС положення про обмін письмовою кореспонденцією. Вона визначає умови транзиту і норми транзитних витрат, різні види безкоштовних пересилань (наприклад, друкованих видань зі шрифтом для сліпих).

У 1947 році ВПС набув статусу міжнародної міжурядової організації та спеціалізованої установи ООН із місцем розташування у Берні. Того ж року членом цієї організації стала Україна.

Ю. Ц.

ними об'єктами. Громадянське суспільство в нашій державі поки що не заявило про себе як центр впливу, з яким мусили б рахуватися владні структури.

XX століття позначилося переходом усіх західноєвропейських держав до практичної реалізації ідеї поділу влади відповідно до наявних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Такий поділ – провідний механізм функціонування всіх видів політичної та неполітичної влади; характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча й судова влада здійснюються різними людьми. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади дає змогу забезпечити функціонування та стабільний розвиток держави. Принцип розподілу владних функцій невіддільний від визнання єдності державної влади, джерелом якої є народ.

На сучасному етапі для українського соціуму сильна влада є нагальною потребою. Сила демократичної влади (а перспективу має лише така влада) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, визначальними є дії самої держави, її владних структур, котрі мають бути етично вмотивовані. Ідеться про якісні зміни самої держави й характеру її відносин із індивідами, які тепер – зрілі, самостійні у своїх судженнях і діях громадяни. Держава не є замінником моралі, вона продовжує, доповнює її.

Остаточний вихід із глибокої економічної кризи, в якій останнім часом перебуває держава, можливий лише через поглиблення демократії, активне залучення матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ як суверен усієї влади в державі повинен мати організаційні структури для реалізації власної владної волі. Наявність розвиненої партійної системи, сучасних форм безпосередньої та представницької демократії, опозиції – вирішальні передумови незворотності демократичного процесу.

Політичний режим і форми правління, політичний режим і форми державного устрою – невід'ємні чинники політичного середовища суспільства.

У різні періоди історії людства сформувалися відповідні форми правління.

Це передусім *абсолютна монархія* (самодержавство), за якої верховна державна влада юридично належить одній особі – монархові, котрий обіймає свою посаду, як правило, в установленому порядку престолонаслідування. За абсолютизму неминучими є сваволя чиновників і

безправність народу. Нині абсолютна монархія збереглася в Саудівській Аравії, Катарі, Омані, Об'єднаних Арабських Еміратах.

Перехідною формою правління є *дуалістична монархія*, в рамках якої буржуазія розділяє владу з феодалами. За цієї форми правління співіснують два політичні утворення: феодальна монархія й буржуазний парламент, повноваження котрого обмежені монархом, що наділений правом вето й розпуску парламенту. Дуалістична монархія існує нині в Йорданії, Кувейті, Марокко.

Конституційна монархія – буржуазна форма правління, що надає можливість буржуазії владарювати і в економіці, і в політиці. Уряд формується парламентським шляхом і відповідає за свою діяльність тільки перед законодавчим органом. Конституційна монархія нині діє у Великій Британії (найтипівший приклад), Бельгії, Данії, Швеції, Норвегії, Японії, Іспанії.

Президентська республіка виникла у США на основі Конституції 1787 року. За цієї форми правління президент наділений повноваженнями глави держави й глави уряду. Посада прем'єр-міністра відсутня. Функції різних гілок влади чітко розподілені. Президент, який обирається позапарламентським шляхом, формує уряд. Він не має права розпуску парламенту. Система найвищих органів державної влади США діє на засадах принципу стримувань і противаг, згідно з яким президент, Конгрес і Верховний Суд наділяються відповідними повноваженнями, що дають їм змогу впливати один на одного. Президент США – глава виконавчої влади, він-таки формує уряд (за участі Конгресу). Водночас Конгрес є носієм законодавчої влади, але президент має щодо законопроектів право вето, для подолання якого необхідна наявність кваліфікованої більшості голосів обох палат Конгресу. Крім того, у США діє розвинена незалежна судова влада.

Парламентська республіка. За цієї форми правління проголошується верховенство парламенту. Парламент формує уряд, який очолює лідер тієї партії, котра має більшість у парламенті. Глава держави, як правило, обирається парламентом. Будь-які дії президента, аж до розпуску парламенту й накладання вето, можливі лише за згоди уряду. Отже, проголошується верховенство парламенту, який фактично працює під жорстким контролем уряду. Парламентські республіки існують в Італії, ФРН, Австрії, Швейцарії, Фінляндії, Туреччині та деяких інших країнах. До речі, термін «парламент» як назва верховного законодавчого органу вживається в 40 державах, «народні (національні) збори» – у 37, «конгрес» – у 16, «національна (народна) асамблея»

– у 15, «державні збори» – у 14. У деяких державах назви найвищих органів народного представництва індивідуальні: «сабор», «кнесет», «ландтаг», «генеральні кортеси», «риксдаг», «скупщина», «сейм», «сенат» тощо.

У практиці окремих держав значного поширення набули змішані форми правління, за яких поєдну-

Дата 25 вересня 1789

Конгрес США запропонував прийняти 12 поправок до Конституції, відомих нині як «Біль про права» (англ. – *Bill of Rights*). Уперше на загальнодержавному рівні раз і назавжди встановили правовий статус американського громадянина, чітко окреслили сфери федерального контролю за дотриманням громадянських прав і свобод, які, до того ж уперше в історії конституційного законодавства, було визначено як заборони та обмеження, накладені, в першу чергу, на самі законодавчі органи.

Підготовлені Джеймсом Медісоном (одним із авторів Конституції, IV президентом США (1809–1817 рр.)) доповнення містили гарантії прав на свободу віросповідання, слова і друку, свободу зібрань, а також на зберігання і носіння зброї, недоторканність особи й житла, справедливе відправлення правосуддя і запровадження суду присяжних. Після ратифікації поправок законодавчими зборами штатів 15 грудня 1791 року вони стали складовою Конституції США. Хоча до проекту Білла права входило 12 пунктів, поправка, що встановлює формулу розрахунку кількості депутатів у Палаті представників за результатами перепису населення, який відбувався б кожні десять років, так і не була ратифікована (проте де-факто схожий принцип застосовується й понині). Ще одна поправка, яка забороняє набуття чинності законами, що змінюють розмір платні сенаторів і представників до їхнього переобрання, набрала чинності тільки 1992 року, ставши в такий спосіб останньою, XXVII, поправкою до Основного Закону США.

До речі, лише XIII поправка до Конституції США, прийнята у квітні 1865 року, проголосила, що «ані в Сполучених Штатах, ані в будь-якому іншому місці, підпорядкованому їхній юрисдикції, не буде рабства й підневільних робіт, за винятком випадків покарання за злочин, за яким винного було в належний спосіб засуджено».

Ю. Ц.

ються елементи парламентської і президентської республік. Типовим прикладом змішаного правління є Франція. Конституція держави 1958 року, зберігши певні атрибути парламентаризму, фактично оформила встановлення режиму особистої влади. Центральною фігурою в системі найвищих органів державної влади Франції є президент, який із 1962 року до останнього часу обирався шляхом прямих виборів необмежену кількість разів. Із 2008 року запроваджено ліміт на кількість переобрання – одна особа не може мати більше двох послідовних мандатів президента. Уряд формується президентом і відповідальний тільки перед ним. Президент головує в Раді міністрів, а прем'єр – у Кабінеті міністрів, який займається лише підготовкою рішень для Ради міністрів. Президент має право розпускати парламент.

Складовою політичної системи є форма організації держави, пов'язана з її територіальною структурою, тобто залежна від того, з яких частин складається територія країни та якими є відносини центральних і місцевих органів влади. З огляду на це виокремлюють просту (унітарну) та складну (федеративну чи конфедеративну) форми організації держави.

Характерними рисами *унітарної форми організації держави* є єдині Конституція, система органів державної влади, громадянство, судова система, поділ території на адміністративно-територіальні одиниці. Унітаризм передбачає централізацію всього державного апарату, прямий контроль над місцевими органами влади. До унітарних держав належать Україна, Франція, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Греція, Японія тощо.

Федеративна форма передбачає наявність державних утворень, наділених відповідною юридичною та політичною самостійністю. Характерною рисою федерації є те, що її територія складається з територій суб'єктів, які зазвичай наділяються установчою владою в межах визначеного для їхньої компетенції права видання законодавчих актів; федеративна судова система, як правило, формується за єдиним зразком. Федеративна форма організації держави існує у США, Канаді, ФРН, Австрії, Росії, інших країнах. Для федерального парламенту характерна двопалатна структура, хоча й у деяких унітарних державах (Іспанії, Італії, Хорватії, Польщі, Чехії, Білорусі, Казахстані, Киргизстані) парламент також двопалатний.

За *конфедеративної форми* кожна складова держави виступає значною мірою як незалежний суб'єкт, але всі вони мають спільну валюту, мита, єдиний економічний простір. Прикладом конфедерації свого часу була Швейцарія, нині – Європейський Союз, у майбутньому – СНД.

Такі, в основному, типи політичних режимів, форми правління та форми державного устрою виокремлює на сьогодні політична наука, досліджуючи таке явище, як держава.

Джерела

1. Андерсон Р. Д. Тоталитаризм: концепт или идеология // Полис. – 1993. – № 3. – С. 110.
2. Богомолов Ю. Я спросил у Гитлера... Два социализма – национальный и интернациональный // Известия. – 1996. – 26 марта.
3. Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание: В 2-х т. /Пер. с англ. – Т. 2. – Смоленск: Русич, 1998.
4. Голосов Г. В. Сравнительная политология: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – С. 68–72.
5. Гонтар А. Как долго Украине терпеть демократию // 2000. – 2010. – 3–9 декабря.
6. Громько А. Л. Политические режимы. – М.: Общ-во «Знание» Российской Федерации, 1994.
7. Закон України № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року // Голос України. – 1997. – 12 червня.
8. Зінов'єв О. Посткомуністична доба // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 12.
9. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000. – С. 51.
10. Комунизм і фашизм: як народжуються диктатури // Україна. Європа. Світ. – 1995. – 15–22 березня.
11. Лінкольн А. Геттісберзька промова // Невичерпність демократії. – К., 1994.
12. Лозунько С. Европейський склероз: без Перемоги і без совести // 2000. – 2009. – 10 июля.
13. Марчук И. От первого лица // Новая газета. – 2009. – 18 июня.
14. Не близнецы, но братья: Слова немецких историков о нацизме и коммунизме // Новый мир. – 1994. – № 2. – С. 185.
15. Петров П. Демократия как система коллективной безопасности // 2000. – 2009. – 29 мая.
16. Политология: Учебник / А. Ю. Мельвил (и др.). – М.: Московский гос. ин-т международных отношений, МИД России, Изд-во «Прспект», 2008.

17. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 132.

18. Рудич Ф. Політична нація України: передумови утвердження єдиної держави // Віче. – 2010. – № 21. – С. 27.

Дати 1 вересня 2001

В Україні набув чинності новий Кримінальний кодекс (ККУ), в якому вищу міру покарання замінено довічним ув'язненням. ККУ було прийнято VII сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року як єдине джерело кримінального права, що визначає злочинність і караність діяння замість Кримінального кодексу Української РСР, котрий діяв на території країни з 1960 року.

Документ складається з двох частин – Загальної (15 її розділів містять 108 статей) та Особливої (20 розділів, що об'єднують 340 статей). Крім того, ККУ містить «Прикінцеві та перехідні положення» і додаток «Перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком».

Робота над проектом нового КК тривала понад 8 років, тому документ відтворює зміни, що відбулися в політичному, економічному й соціальному житті українського суспільства. Він покликаний сприяти розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Злочини в КК за тяжкістю поділяються на чотири групи: незначної та середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі. Передбачено відповідальність за незакінчений злочин, а також умови звільнення від кримінальної відповідальності, якщо особа добровільно відмовилася від скоєння злочину. Новим ККУ також передбачається відповідальність за такі дії, як пропаганда війни; планування, підготовка, розв'язання та ведення агресивної війни; застосування зброї масового знищення; розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення; екоцид; геноцид тощо. Окрім того, відповідно до статті 303 ККУ можна отримати штраф у розмірі від п'ятдесяти до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 850 до 8500 гривень), або потрапити на громадські роботи з отриманням судимості за проституцію.

Ю. Ц.